

Land tussen hoop en vrees: over het politiek en maatschappelijk vertrouwen van Nederlanders

Drees-lezing, 17 november 2016

Kim Putters

Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)

1. Ik ben tegen!

Dames en heren,

Hartelijk dank voor de eervolle uitnodiging om deze Dreeslezing te geven, in dit maatschappelijk en politiek erg onzekere tijdsgewricht.

De verkiezing van President Trump heeft de tegenstellingen in de Amerikaanse samenleving als gapende wond blootgelegd, tussen mensen die zich wel en niet vertegenwoordigd en achtergesteld voelen, en meer of minder optimistisch naar de toekomst kijken. Zowel in de Verenigde Staten als bij ons ervaart vooral de hoger opgeleide bovenlaag de voordelen van globalisering en open grenzen en voelen de middenklasse en lager opgeleiden vaker het verlies van banen en inkomen. Die verschillen in baan- en bestaanszekerheid zijn al langer aanwezig en gegroeid. De onrust zou ons niet mogen verrassen. Hadden wij ook niet de opkomst van Pim Fortuijn, Leefbaar Nederland en de PVV? En meer recent de tegenstem bij het referendum over het Associatieverdrag met de Oekraïne? U hebt de Brexit nog op het netvlies. De Engelsen stemden tegen het lidmaatschap van de EU. Het referendum in Hongarije over de vraag of het land mee moet doen aan de opvang van vluchtelingen binnen de EU. Het haalde net het verplichte opkomstpercentage niet, maar de Hongeren stemden massaal tegen. U hoort ook de felle debatten over handelsverdragen zoals TTIP. De Walen stemden onlangs bijna tegen CETA. De dreiging van terreur komt bovendien onze wijken binnen: een coupepoging in Turkije leidde tot spanningen hier. Het gaat ook onze Tweede Kamerverkiezingen beïnvloeden. Het is te gemakkelijk om daarbij vooral te spreken over de invloed van 'de tegenstem'. Een gevoel van onmacht en onzekerheid over de toekomst raakt onze samenleving en daarmee is het ook een stem van zorg en hoop.

Dames en heren,

Er is in 2016 heel veel anders dan in de tijd van Drees, maar ook nu zorgt een groeiende onzekerheid over de toekomst dwars door groepen heen voor onrust. Groepen staan vaker tegenover elkaar. We lijken het onderling verbond, dat uitgaat van het delen in welvaart en vrijheid, net als het vertrouwen dat politici en de instituties daar dienstbaar aan zijn, steeds meer te verliezen. Hoe komt dat en wat is er nodig om dat tij te keren? Die twee vragen stel ik vandaag centraal.

2. Het 'contract' onder onze samenleving lijkt uitgewerkt

Een verzameling individuen maakt nog geen samenleving. Een samenleving heeft een 'sociaal contract' nodig. Vorig jaar ging Lodewijk Asscher in zijn Drees-lezing hierop in en ik wil daar op verder gaan tegen de achtergrond van actuele ontwikkelingen. Ik bedoel niet letterlijk een contract met een polis, handtekening en kleine lettertjes. Ik bedoel het overdrachtelijk, als overeengekomen manier van samenleven tussen rijk en arm, hoog en laag opgeleid, jong en oud, verschillende etnische achtergronden, het sterke en kwetsbare deel van de samenleving. De verzorgingsstaat en de democratische rechtsstaat omvatten zo'n onderliggend sociaal contract voor vreedzaam en rechtvaardig samen leven. Werkt dat nog?

De individualisering heeft flink om zich heen geslagen. In de familiale omgeving zien we dat ouders en kinderen veel minder vaak bij elkaar in de buurt wonen, waardoor de zorg voor en betrokkenheid op elkaar sneller in het gedrang komen. Vriendenkringen wisselen sneller. Door de ontkerkelijking verdwenen bovendien vaste structuren, waarin je deel uitmaakte van een bredere gemeenschap. Veel mensen zijn hoger opgeleid en in staat om zelfstandiger het leven in te richten en dat als de norm te stellen.

Ook bedrijfsculturen zijn veranderd. Waar grote bedrijven lange tijd verweven waren met families en de sociale netwerken van werknemers, richten ze zich steeds minder op hun sociale functie. Banen van conciërges, conducteurs en receptionistes, waar juist die sociale functie een grote rol speelde, zijn wegbezuinigd of door robots overgenomen. Dat leek allemaal kostenefficiënter, maar in de praktijk blijkt juist de aanwezigheid van vaste functies positief uit te werken op binding met werknemers en klanten en daarmee op de bedrijfsresultaten.

Het overheidsbeleid heeft ook sterk bijgedragen aan doorgeschoten individualisering. De privatisering van publieke diensten heeft van burgers klanten gemaakt, die hun individuele rechten opeisen in de diensten van de verzorgingsstaat, in bedrijven en op straat. Weinig mensen voelen daar tegenover nog een plicht naar de gemeenschap. Als 'ik vind dat ik tekort gedaan wordt dan eis ik mijn recht op'.

In de politiek zijn grote ideologieën tenslotte minder leidend dan vroeger. Dat wordt ook door media minder interessant gevonden. Het al dan niet willen afschaffen van het eigen risico staat op de voorpagina's, maar politieke partijen zijn er ook om een breder toekomstperspectief voor de 'gemeenschap Nederland' te schetsen. Wat je er ook van vindt, maar met 'Make Amerika Great Again' deed Trump dat wel.

Ik kijk niet met nostalgie terug naar de vorige eeuw, met soms verstikkende sociale controle in het sociale en arbeidzame leven. Ik houd ook geen pleidooi voor een overheid die mij vertelt hoe ik me moet gedragen. Als mensen echter geen mede-eigenaarschap van de samenleving voelen, van het bedrijf waarin ze werken, van de buurt waarin ze

wonen, van de tram waarin ze reizen, dan is het risico dat gedrag alleen wordt afgemeten aan onszelf en minder aan wat het voor de gemeenschap betekent. De collectieve norm ontbreekt. Rechtvaardiging voor gedrag in een samenleving kan toch niet zijn 'omdat ik iets vind'. Het 'sociaal contract' onder ons maatschappelijk, economisch en politiek systeem, dat dateert uit de vorige eeuw, lijkt echter uitgewerkt. Het is de vraag of Donald Trump tot een nieuw onderling verbond komt, maar ook of Nederlandse politici een antwoord hebben. Waar moeten we het antwoord zoeken?

3. Het vergeten sociaal en cultureel kapitaal van de samenleving

Er is een aantal hulpbronnen waarover mensen in meer of minder mate beschikken en die hun maatschappelijke positie bepalen. De sociologie noemt dit kapitaal, maar dat gaat verder dan alleen geld. Dat is ten eerste het *persoonlijk kapitaal*, de mentale en fysieke gezondheid, maar ook de voorkomendheid en het communicatief vermogen. Ten tweede is er het *economisch kapitaal*, dat wil zeggen het inkomen en vermogen dat mensen bezitten, vaak gekoppeld aan de opleiding en het beroep. In de politiek gaat erg veel aandacht uit naar inkomensongelijkheid, maar ten derde, er is ook nog *cultureel kapitaal*. Dus: of mensen de taal spreken, digitale vaardigheden hebben, in- of uitgesloten en gediscrimineerd worden. Hoor je erbij of niet? Ten slotte is er *sociaal kapitaal*, oftewel de netwerken die iemand heeft om op terug te vallen, zoals in de mantelzorg, of de kruiwagens die iemand verder helpen.

Als we de Nederlanders langs deze meetlat leggen, dan is de eerste conclusie dat er geen harde tweedeling langs een scheidslijn zoals inkomen bestaat. We hebben een bovenlaag van ongeveer 15% van de bevolking met veel inkomen, netwerken, opleiding, taalvaardigheid en gezondheid. Ondernemers en hoog opgeleiden die zich hier vooral in bevinden zijn gelukkig en redden zich goed. Het andere uiterste – ook zo'n 15% van de bevolking – omvat de achterblijvers die een stapeling van problemen kennen rond werkloosheid, weinig inkomen, gezondheidsproblemen en sociaal isolement. Hieronder vallen relatief veel bijstandsmoeders, eenoudergezinnen en eerste generatie arbeidsmigranten.

De groepen ertussen variëren in hun bezit van hulpbronnen. De jonge kansrijken – 13% - hebben veel perspectief via opleiding en werk, maar moeten nog inkomen en netwerken opbouwen. Ze kijken positief naar de wereld en hun eigen kansen, maar er zijn spanningen met ouderen over bijvoorbeeld het beschikbare pensioen als zij stoppen met werken. De werkende middengroep – 27% van de bevolking – is nog meer onzeker, moet vele ballen in de lucht houden en weet niet of dat vol te houden is. Denk aan de hypotheekschuld aflossen, kinderopvang regelen en betalen, mantelzorg aan ouders verlenen en de sociale netwerken onderhouden. Hier begint de twijfel over welk profijt

zij van voorzieningen hebben, ondanks hun solidariteit met zwakkeren. De comfortabel gepensioneerden – 17% - worden langzaamaan gebrekiger en eenzamer, ondanks een goede financiële positie. Zij worden steeds afhankelijker van publieke voorzieningen, maar twijfelen of die er voor hen nog zullen zijn in de toekomst. Ze ervaren een verlies van opgebouwde rechten.

Tot slot zijn er de onzekere werkenden, 14% van de bevolking, die een deel van het jaar werk hebben en een deel niet. Ze verloren sinds de crisis vaak hun banen, schieten onder een bestaansminimum en hebben het gevoel dat de politiek, de overheid en bedrijven er niet voor hen zijn. Het zijn bijvoorbeeld zzp-ers die tegen wil en dank uit loondienst gingen en moeite hebben het hoofd boven water te houden. Samen met de groep achterblijvers is dat de bijna 30% van de bevolking die pessimistisch is over de toekomst en minder snel stemt.

Mijn conclusie is dat er in Nederland altijd veel aandacht was voor de verdeling van inkomen, ook via de regelingen van de verzorgingsstaat, maar ook dat de nadelen van een steeds opener samenleving, zoals baanverlies en toegenomen onveiligheid, vooral bij achterblijvers, onzekere werkenden en de middenklasse neerslaan. Er zijn zo meerdere sociale en culturele scheidslijnen ontstaan.

4. Risicovolle scheidslijnen vergroten kans op maatschappelijk conflict

Dat leidt tot een verhoogd risico op spanningen. Conflict ontstaat als ongelijkheid in een samenleving onrechtvaardig groot wordt en als polarisatie doorzet naar verzet. Hoe zit dat in Nederland? De sterkste scheidslijn is die naar opleidingsniveau en daaraan verbonden arbeidsmarktposities. De ongelijkheid begint al vroeg. Heb je hoog opgeleide ouders dan is de kans groot dat je zelf ook de hogere opleiding ingaat. De kinderen van hoger opgeleiden scoren beter in cito toetsen, maar leerkrachten schatten de vaardigheden van kinderen van laagopgeleiden ook vaker te laag in. Kinderen op het platteland krijgen ook lagere schooladviezen. Daarnaast zien we dat kinderen van de lagere inkomens minder snel doorstuderen als er schulden gemaakt moeten worden. Deze kansongelijkheid werkt stevig door op de arbeidsmarkt en bij inkomensverschillen. Laagopgeleiden zijn ongeveer drie keer zo vaak werkloos als hoger opgeleiden. Ze zitten circa drie keer zo vaak in flex- of tijdelijk werk en vaker tegen wil en dank in een zzp-constructie. Onder Turkse of Marokkaanse Nederlanders liggen de cijfers nog eens drie keer zo hoog. Daarnaast komen de opleidings- en omscholingsfondsen van werkgevers vaker bij middelbaar en hoger opgeleiden terecht, terwijl ook het werk van laagopgeleiden door technologie en robots drastisch wijzigt, en er vaak een andere opleidingsbehoefte ligt, zoals leren op de werkvloer.

De polarisatie rond opleiding en werk heeft vervolgens ook effect op de levensverwachting. Lager opgeleiden leven in ons land zeven jaar korter dan hoger opgeleiden. Het verschil in de jaren dat er in goede gezondheid wordt geleefd is zelfs vijftien tot twintig jaar. Gemiddeld heeft iedereen een hoge kwaliteit van leven, maar de verschillen zijn dus ook fors. Onder de groeiende groep ouderen leidt dat ook een groter risico op ongezondheid en sociaal isolement, zeker als arm of werkloos zijn.

De meest explosieve scheidslijn is echter die rond etniciteit. Het gevoel er niet bij te horen is onder Turkse en Marokkaanse Nederlanders sterker geworden en er vindt afzondering plaats. Van beide kanten. Er is geen gemeenschappelijk referentiekader en weinig onderling begrip. Er is steeds minder menging van sociale netwerken, er worden minder gemengde huwelijken gesloten, Nederlanders van Turkse en Marokkaanse afkomst worden op straat anders bejegend dan autochtone Nederlanders en er vindt arbeidsmarktdiscriminatie plaats. Met eenzelfde cv als Turkse en Marokkaanse jongeren vinden autochtone jongeren drie keer vaker een baan. De emancipatie van meisjes uit deze groep kan zo stagneren. Vooral bij de jongens helpt het bijvoorbeeld niet dat 63% van de Marokkanen in aanraking komt met politie en justitie, of dat ze niet altijd op tijd bij sollicitatiegesprekken komen. We signaleren echter ook openlijk discriminatoir gedrag, waardoor moslimjongeren zich steeds vaker afvragen: 'Mogen we hier wel zijn?' Terwijl het antwoord van de omgeving is: 'Willen jullie hier wel zijn?' De verwijdering wordt groter, net als spanningen op straat, school en werk.

Het sociaal contract onder onze samenleving leunt nog op oude scheidslijnen van arbeid en kapitaal, terwijl culturele identiteit, leeftijd en gezondheid daar doorheen zijn gaan lopen. De arrangementen van de verzorgingsstaat hebben ook onvoldoende ingespeeld op de veelheid aan scheidslijnen. Erik Jurgens stelde ooit: 'De verzorgingsstaat is een moreel gebod. Niet alleen een abstract met financiële voorzieningen te beantwoorden gebod aan de staat, maar een concrete eis van broederschap. Binnen een groep waar je rechten en plichten hebt tegenover elkaar.' Die wederkerigheid lijkt ver te zoeken. Als sommigen wel en anderen niet in welvaart delen, groeit onderling wantrouwen en afgunst. De verzorgingsstaat heeft dat tij niet weten te keren. Het versterkt zelfs als de middenklasse wel banen verliest, maar zelf steeds minder kan rekenen op die verzorgingsstaat vanwege leeftijd of etniciteit. Maar dat is nog niet alles.

5. Het virus heeft de democratische rechtsstaat bereikt

De gescheiden werelden werken ook door in de democratische rechtsstaat. Ik noemde al de 30% van de Nederlanders die te maken heeft met een stapeling van problemen met gezondheid, werk, opleiding en veiligheid. Ze verliezen het vertrouwen in politici. Ze

neigen niet te gaan stemmen en zijn negatiever over de toekomst en stellen sneller: 'de politiek toch doet wat ze wil' en 'ze zitten er alleen voor hun eigenbelang'.

Vooraf laagopgeleiden en mensen aan de onderkant van de arbeidsmarkt, de oorspronkelijk veelal linkse kiezers, hebben nog maar weinig vertrouwen in de politieke en economische instituties die er deels juist gekomen zijn om hun maatschappelijke positie te versterken, maar waar ze hun weg nog maar beperkt in vinden.

Hoogopgeleiden en ondernemers steunen de EU en de representatieve democratie nog het meest. Laagopgeleiden zijn inmiddels voor meer referenda. In de jaren '60 en '70 was progressief en hoogopgeleid Nederland nog voor referenda en directe democratie. Links en rechts passen niet meer als termen, de scheidslijnen lopen inmiddels heel anders.

Partijen zoals de PVV, VNL, 50Plus en Denk passeren de traditionele partijen met gemak in hun afkeer van zowel de instellingen in de verzorgingsstaat – zoals ziekenhuizen en woningcorporaties met veel verdienende bestuurders die meer met de markt dan met de burger bezig zijn – als van de politieke elite waar zij zichzelf gemakshalve vaak buiten plaatsen. Ze geven een stem aan mensen die zich achtergesteld voelen en niet vertegenwoordigd zien, en richten zich daarmee veelal op het belang van een specifieke groep.

In een situatie van onzekerheid moet de democratische rechtstaat mensen juist zekerheid geven dat ieders belang meeweegt, dat je inspraak hebt, dat je in beroep kunt gaan. Dat de rechtsstaat er ook is als je laagopgeleid of kwetsbaar bent en er niet alleen voor hoger opgeleiden is. Er is te lang gewacht om die wederkerigheid in de verzorgingsstaat terug te brengen en dat lijkt nu ook aan de orde bij de democratische rechtsstaat. Als groepen zich onverschillig gaan voelen en erbuiten plaatsen, ontstaat een gevaarlijke situatie. Als politici woorden als 'verzet tegen de instituties' gebruiken, is die stap snel gezet. Trump plaatste zich tegenover een *rigged system* dat zich tegen de middenklasse en de achterblijvers richt. Als politici vervolgens oproepen tot verzet, liggen protest en maatschappelijk conflict om de hoek. Wat is het antwoord hierop?

6. Er is een nieuwe 'deal' nodig

De beleidstheorie van de laatste 30 jaar was gericht op efficiëntie en het runnen van de BV Nederland. Daar hebben linkse en rechtse partijen aan bijgedragen. Daarmee houdt je de samenleving niet bij elkaar. Het heeft de wederkerigheid tussen burgers ontmanteld en meer gescheiden dan verbonden werelden gecreëerd. Er zijn urgentiepunten voor meer wederkerigheid in de samenleving nodig, om verder oplopende spanningen te

voorkomen. Een nieuwe *deal* met de samenleving, een nieuw sociaal contract, bestaat uit ten minste de volgende drie onderdelen.

Het eerste is een nieuwe definitie van solidariteit en inclusie in het *maatschappelijk systeem*. Er zijn nieuwe groepen die niet mee kunnen komen in de snelheid van de nieuwe samenleving. Hoe gaan we daarmee om en voorkomen we bestaansonzekerheid door leeftijd, opleiding of etnische achtergrond? Inclusie betekent optreden tegen etnische profilering en discriminatie, tegen een onterecht verschil in waardering van hoog- en laagopgeleiden en tegen een te groot verschil in levensverwachting. Wellicht is dit wat er achter de participatiesamenleving schuilgaat, maar dat moet politiek en door bijvoorbeeld werkgevers dan toch met meer toekomstvisie worden ingevuld. Dat is dan niet alleen een kwestie van inkomensverdeling, maar ook van baan zekerheid bij open grenzen.

Het vraagt ook het doordenken van wie er profijt van collectieve voorzieningen heeft. Als zorg en zekerheid alleen nog voor de meest kwetsbaren beschikbaar komen en de werkende en betalende middengroep daar geen profijt meer van ervaart, ondergraaft dat op termijn het draagvlak onder elk collectief arrangement. Wat zijn de gevolgen van steeds meer eigen regie en eigen verantwoordelijkheid voor brede solidariteit? Waarom zou je je nog verzekeren als je er zelf nooit van profiteert? Zonder wederkerigheid in collectieve arrangementen is er onvoldoende draagvlak voor een verzorgingsstaat of participatiesamenleving. In een sociaal contract moeten politieke keuzes worden gemaakt over de inrichting van een inclusieve samenleving. Dat gaat dus ook over een middenklasse die profijt heeft van solidariteit.

Dat is niet alleen een kwestie van overheidsbeleid, maar ook van bedrijfsbeleid, bijvoorbeeld bij het creëren van banen voor de onderkant van de arbeidsmarkt. Een *economisch systeem*, dat insluit in plaats van polariseert, is dus het tweede onderdeel van het nieuwe sociaal contract. Voor draagvlak voor een open economie moet het bedrijfsleven de hand reiken aan groepen die nu niet meedelen in welvaart. Dus waardering van functies – zoals conciërges – die wegbezuinigd werden.

Verantwoordelijkheid nemen voor de sociale en ecologische gevolgen van economische groei, bijvoorbeeld door nieuwe banen met *learning on the job* voor MBO-ers en de inzet van duurzame technologie. Open grenzen moeten bijdragen aan banen en brood op de plank en niet alleen voor de bovenlaag. Dat is onderdeel van de nieuwe deal.

Het derde onderdeel van het sociaal contract is de herijking van zeggenschap in ons *politieke systeem*. Het vertrouwen in de democratie is in Nederland groot, ongeveer 95% van de bevolking heeft vertrouwen in de democratie, maar het vertrouwen in de rol van politici en politieke partijen daalt al jaren. Hoog opgeleiden zijn dus vaker positief over de toekomst, de EU, immigratie en globalisering. Het meeste wantrouwen zie je bij onzekere werkenden en achterblijvers die zich niet gehoord voelen. Zij wantrouwen ook

vaker de besturen van ziekenhuizen, scholen, banken en de EU. Het gaat dus zeker niet alleen over referenda. Stichtingen en verenigingen in de zorg en het onderwijs, maar ook bedrijven, vormden in de tijd van de verzuiling onze maatschappelijke democratie. Daarin hadden mensen ook inspraak en zeggenschap. Die structuren zijn, na de ontzuiling en privatisering, vrijwel verdwenen. De maatschappelijke democratie lost problemen nauwelijks nog op. De verwachtingen aan het adres van politici zijn daardoor torenhoog en vaak onrealistisch.

Nederlanders zijn geen uitgesproken fans van representatieve of directe democratie, maar willen dat hun belang gewogen wordt. Weinigen zijn echt tevreden over de wijze waarop we nu referenda houden, met onduidelijke spelregels en informatie, en mismatch van verwachtingen. Een correctief referendum als bindend beschouwen, een premier die met lege handen in Europa staat, kiezers die teleurgesteld raken en politici die over elkaar heen buitelen. Er zijn heldere spelregels en goede informatievoorziening nodig. Dat vraagt ook om betere antennes van politici en overheden. Bij de opvang van vluchtelingen deden sommigen gemeenten dat heel goed, bijvoorbeeld via live blogs. Mee oplopen met burgers, luisteren in plaats van alleen zenden. Een helpende hand in plaats van handen ervan af. Er zijn verschillen in informatiebehoefte tussen hoog en laag opgeleiden of bijvoorbeeld onder etnische minderheden. Je moet deze groepen dus wel kennen en herkennen om begrijpelijke informatie en laagdrempelige inspraak te organiseren. Dat vraagt een proactieve rol van de overheid in plaats van slechts reageren op wat misgaat. Ook democratie vraagt wederkerigheid tussen overheid en burgers.

Soms helpt onafhankelijkheid. Burgemeesters genieten relatief veel vertrouwen. Een onafhankelijke persoon tussen politiek en burgers – zoals de Deltacommissaris – kan ervoor zorgen dat niet elk vraagstuk politiseert. Zo iemand die over kabinetten heen aan een maatschappelijk vraagstuk werkt, kan soms meer gedaan krijgen dan een minister in vier jaar. Er zijn kortom, naast meer burgermacht, ook nieuwe tussenstructuren nodig, die burgers in staat stellen om met organisaties en overheden problemen op te lossen in wijken, op scholen of in de zorg, of waar ze op kunnen vertrouwen.

7. Omvorming van het politieke landschap

Maar ook politieke partijen zullen aan gezag moeten winnen. Burgermacht zorgt niet vanzelf voor de weging van het belang van minderheden of het reguleren van conflict, zeker niet als mensen onverschillig raken. We zien politieke partijen hierop inmiddels meer visie schetsen. Mark Rutte heeft een eigen programma voor een liberaal Nederland toegevoegd aan het VVD verkiezingsprogramma; de PvdA schreef een inleidend essay

over een verbonden samenleving; Gert Jan Seegers schreef een boek over hoop en het CDA; D66 en GL ontvouwd visies over het overbruggen van scheidslijnen.

Dames en heren,

Net als in de periode van de grote sociale kwesties aan het begin van de vorige eeuw, waar verschillende van onze politieke partijen voor werden opgericht, lopen er nu scheidslijnen door onze samenleving die het vertrouwen in ons maatschappelijk en politieke systeem onder druk zetten. Politieke partijen moeten zich reorganiseren en herpositioneren, want links en rechts voldoet allang niet meer. Op zo'n breukvlak zitten we!

Van maatschappijvisie naar politieke blokvorming en een 'new deal' met de samenleving

Waar gaan we heen, wat zijn toekomstige vormen van samenleven? David Brooks stelde in de New York Times in een treffende analyse over de overwinning van Trump dat er vele scheidslijnen lopen. Het is niet zo simpel hoog versus laagopgeleid en boos conservatief versus blij kosmopolitisch. Het gaat over de vraag of groepen meer open of meer gesloten naar de wereld kijken en of ze daarbij meer vanuit een individueel belang redeneren of vanuit een sociale doelstelling. Misschien dat dit in Amerika tot hergroepering van het politieke landschap kan leiden, maar vooralsnog leidt het in Nederland tot grotere versnippering. Er ontstaan nog meer partijen, die zich op een of enkele scheidslijnen richten; de ouderen, de jongeren, de moslim Nederlanders, de jonge kansrijken, de middenklasse, de ondernemers of juist de achterblijvers. Dat maakt echter nog geen breed gedragen nieuw sociaal contract met de samenleving. Dat is ons probleem.

Uiteindelijk leidt dat tot nog meer verdeeldheid en verwarring over welk toekomstperspectief bij verkiezingen wint. De wijze waarop partijen over solidariteit, een meer inclusieve economie en over democratie en burgermacht denken, zou moeten leiden tot nieuwe politieke blokvorming. Waarom zouden partijen, voorafgaand aan verkiezingen, elkaar niet opzoeken om te constateren dat ze dezelfde ijkpunten van een maatschappijvisie delen, bijvoorbeeld over het erbij houden van de onderkant van de arbeidsmarkt, maar ook de middenklasse, en daar de basis voor samenwerking van maken? Dat hoeft nog niet eens tot politieke fusies te leiden, maar het biedt een gedeelde taal en voor kiezers zicht op de haalbaarheid van een nieuw sociaal contract dat verbindt in plaats van polariseert. Dat had al veel eerder moeten gebeuren, bijvoorbeeld om draagvlak voor ingrepen in de verzorgingsstaat te vergroten.

Wegkijken van democratische hervorming zal leiden tot conflict en verzet

Een deel van de samenleving voelt zich echter nu niet of beperkt vertegenwoordigd in de politiek. Het voedt populisme en extremisme. Hiervan wegkijken is spelen met vuur. Onverschilligheid neemt toe en dan is de stap buiten het systeem ook snel gezet. Dat kan beginnen met protesten, maar ook ontaarden in groter conflict. Er zijn snel beter

doordachte combinaties van representatieve en directe democratie nodig, en mede-eigenaarschap van bijvoorbeeld zorgvoorzieningen en bedrijven. Met stevige inspraak en beroepsmogelijkheden, opdat ook de rechtsstaat zijn werk goed kan doen, ook voor groepen die lastig hun weg in de procedures vinden. Laat de aangekondigde Staatscommissie daarover gaan, in plaats van zich blind te staren op de rol van de Eerste en Tweede Kamer. Democratie is meer dan politiek en ook meer dan inspraak. Er zijn al veel initiatieven in de samenleving, zoals de *Democratic Challenge* beweging en *Code Oranje* die de democratie willen vernieuwen. Net als het bedrijfsleven dat de ambitie rond duurzaamheid wil opschroeven en coöperaties die de zorg toegankelijk willen houden. Ondersteun die initiatieven!

Dames en heren,

Nederland is minder gepolariseerd dan de Verenigde Staten, maar ook wij zijn dringend toe aan een nieuwe onderlinge afspraak over hoe we willen samenleven. Maatschappelijk conflict en de stap buiten de democratische rechtsstaat zijn ook hier nooit ver weg. Dat vraagt ook iets van u, als onderdeel van politiek-bestuurlijk Nederland. Maak een keuze tussen een meer proactieve overheid of een meer reactieve rol. Ik pleit voor het eerste, want *Noblesse Oblige*. Schets een toekomstperspectief met een nieuw sociaal contract voor Nederland, dat onzekerheid wegneemt. Zendt niet alleen, maar luister en help. Kijk niet weg, neem verantwoordelijkheid. Dat overstijgt nu partijbelangen. We zijn vijf voor twaalf wel voorbij.